

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Lietuvos meninio paveldo dalybos nacių okupacijos metais ir Mikalojaus Vorobjovo veikla

2012-08-16

ŽURNALAS: NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

TEMA: DAILĖ

AUTORIUS: Giedrė Jankevičiūtė

DATA: 2012-08

Lietuvos meninio paveldo dalybos nacių okupacijos metais ir Mikalojaus Vorobjovo veikla

Giedrė Jankevičiūtė

Klausimas, ar XX a. Lietuvoje būta mėginimų rašyti politiškai angažuotą dailės istoriją, geriausiu atveju nuskambėtų kaip naivus išsišokimas, nors nuoseklių tyrimų šia tema kol kas neturime. Nėra apibendrintos net akivaizdžios sovietinių ideologų pastangos šia linkme; vis dar nesame išanalizavę, kaip vyko (ir tebevyksta) Lietuvos dailės paveldo dalybos tarp buvusių LDK tautų. Na, o kaip gi vokiečiai, su kuriais tiek rūpesčių turėjo latviai ir estai? Atsakyti į pastarąjį klausimą nesunku, nes pastangos germanizuoti Lietuvos dailės istoriją ryškesnio pėdsako nepaliko. Tačiau, ar tokį klausimą verta kelti? Ar tų pastangų apskritai būta? Pirmojo pasaulinio karo metais vokiečiai aprašė Lietuvos ir didžiųjų mūsų miestų įdomybes, rūpindamiesi jas pristatyti vokiečių keliautojams. Kokių nors rimtesnių propagandinių kėslų šių leidinių autoriai lyg ir neturėjo. O kas ir kaip rašė ar mėgino rašyti Lietuvos dailės istoriją Antrojo pasaulinio karo metais? Ar būta bandymų įtraukti vietinius dailės tyrinėtojus į Lietuvos dailės istorijos rašymą per vokišką prizmę, kaip kituose Vokietijos Reicho okupuotuose kraštuose?

Ieškant atsakymų, tektų pradėti nuo trumpo ekskurso į dailės istorijos disciplinos būklę XX a. vidurio Lietuvoje, o paskui atidžiau nei ligi šiol pažvelgti į vis dar nepakankamai įvertintą ryškaus intelektualo, dailės istoriko ir kritiko Mikalojaus Vorobjovo (1903–1954) asmenybę.

Sąlyginai ramus vokiečių civilinės valdžios valdymo laikotarpis, leidęs propagandos specialistams ir jų užsakymų vykdytojams susitelkti į dailės istorijos rašymo bei perrašymo reikalą, Lietuvoje truko maždaug nuo 1941 m. rudens iki 1943 m. kovo. 1943 m. kovo viduryje, reaguodama į raginimo lietuvių jaunuoliams jungtis į SS dalinius boikotą, okupacinė valdžia areštavo ir išvežė į Štuthofio koncentracijos

stovyklą 46 Lietuvos intelektualus ir uždarė visas šalies aukštąsias mokyklas. Po šių įvykių dailės istorijos germanizacijos problemos tapo dar mažiau aktualios. 1943 m. gegužę Lietuvoje apsilankė Ostlando aukštojo mokslo referentas Kurtas Stegmannas von Pritzwaldas, tikėjęsis paraginti Lietuvos mokslininkus tyrinėti Reichui aktualias temas, tačiau artėjant frontui, blogėjant ekonominei situacijai, mokslo ir mokslo priemonėmis vykdomos propagandos reikalus nustelbė esmingesni rūpesčiai, skatinę žmones pirmiausia galvoti apie fizinį išlikimą.

Kaip nacių okupaciją lydėję germanizacijos siekiai reiškėsi gležnoje Lietuvos dailės istorijos disciplinoje ir kokią poveikį jai padarė?

Karo išvakarėse Lietuvos dailės istorijos tyrimus plėtojo būrelis lenkų kilmės profesorių Vilniuje ir keli užsienio – Vokietijos, Šveicarijos ir Prancūzijos universitetų auklėtiniai Kaune. Nepaisant politinių ir nacionalinių įtampų, lenkų ir lietuvių dailės istorikai domėjosi vieni kitų darbais. Įrodymas – Pauliaus Galaunės korespondencija, saugoma Adelės ir Pauliaus Galaunių namų-muziejaus rankraštyne. Moksliniai interesai architektūros ir dailės specialistus vertė susitikti dviejuose taškuose: tiriant Lietuvos etninį paveldą ir Vilniaus architektūrą.

Ir lenkų, ir lietuvių dailės žinovai sutarė, kad viena didžiausių Vilniaus architektūros paveldo vertybių yra Baroko epochos kūriniai. Nuo XX a. trečio dešimtmečio pagrindinis tyrinėtojų dėmesys juos interpretuojant buvo sutelktas į itališkąsias įtakas. Per jas siekta atskleisti vilnietiškojo baroko savalaikiškumą, estetinę vertę ir taip integruoti Vilniaus kultūrą į europinį kontekstą. Svarbiausiais tyrimų objektais ilgainiui tapo gausiausiai išlikę vėlyvojo baroko architektūros ir dailės pavyzdžiai. Apibendrinant šį paveldą sukurta „Vilniaus baroko mokyklos“ sąvoka, pirmiausia apibūdinanti architektūros kūrinius, atsiradusius XVIII a. viduryje, atstatant miestą po Vilnių nuniokojusių gaisrų. Mokyklos kūrėjais pripažinti vietinės kilmės architektai Liudvikas Grincevičius, Gabrielis Lenkevičius, Tomas Žebrauskas ir keli „įvietinti“ užsieniečiai: Jonas Valentinas Tobijus de Dyderszteynas, Jonas Kristupas Glaubitzas.

Vilniaus baroko mokyklos koncepcija imponavo pirmiausia lenkiškos kilmės vilniečiams, nesutikusiems taikstyti su Lenkijos provincijos miesto statusu, tačiau ne mažiau palankiai ją priėmė ir tapatybės paieškomis susirūpinę nepriklausomos Lietuvos Respublikos piliečiai. XX a. pirmoje pusėje šio fenomeno tyrimams daugiausia nusipelnė lenkų kilmės mokslininkai Stanisławas Lorentzas (*Jan Krzysztof Glaubitz – architekt wileński XVIII wieku: materiały do biografii i twórczości*, 1937) ir Marianas Morelowski (*Znaczenie baroku wileńskiego XVIII stulecia*, 1940).

Pradžią lietuviškajai baroko tyrimų mokyklai padėjo Heinricho Wulfflino studentė Halina Kairiūkštytė-Jacinienė (1896–1984), 1926 m. Ciuricho universitete apgynusi disertaciją apie Pažaislio kamaldulių vienuolyną (*Pažaislis, Ein Barockkloster in Litauen*, 1930). Apie 1939 m., paskatintas politinių aplinkybių (įsitraukę į Vokietijos karą prieš Lenkiją sovietai užėmė Lenkijos rytines žemes ir „grąžino“ Lietuvai Vilnių ir Vilniaus kraštą), Vilniaus baroko architektūra susidomėjo Wilhelmo Pinderio auklėtinis Mikalojus Vorobjovas. Baroko studijos jam nebuvo nauja sritis: daktaro laipsnis Vorobjovui suteiktas už 1933 m. Miuncheno universitete apgintą disertaciją *Die Fensterformen Dominikus Zimmermanns: Versuch einer genetischen Ableitung*, skirtą XVIII a. Bavarijos stiuko meistro ir architekto Dominyko Zimmermanno (1685–1766)

kūrybos analizei. Vorobjovo disertaciją pastebėjo ir teigiamai įvertino Vokietijos architektūros istorikai; ji iki šiol figūruoja Bavarijos vėlyvojo baroko tyrimų bibliografijose. Proga gilintis į Vilniaus baroko istoriją Vorobjovui suteikė propagandinio pobūdžio užsakymas parašyti populiarų veikalą, patraukliai pristatantį Vilniaus architektūrą ir jos dekorą eiliniams skaitytojams. Kitaip sakant, Vorobjovas turėjo supažindinti su Vilniaus architektūros šedevrais niekada šio miesto nemačiusius „Kauno Lietuvos“ piliečius, kurie visą tarpukarį gyveno viltimi atgauti istorinę sostinę. Vorobjovo knyga *Vilniaus menas* išėjo 1940 m. Rašydamas ją Vorobjovas nuodugniai susipažino su kitų atliktais miesto architektūros tyrimais, o 1940 m. persikėlęs į Vilnių ir pradėjęs dirbti čionykščiame universitete bei dailės muziejuje turėjo progą pats jį imtis. Sovietų okupacija dailės istorijos studijoms nebuvo palanki. Apskritai apie to laikotarpio Vorobjovo veiklą, išskyrus dėstytojo darbą, žinių neturime. Nacių okupacijos metais Vorobjovas dirbo keliomis linkmėmis: organizavo ir koordinavo ekskursijas po Vilnių, dalyvavo paveldosaugos veikloje, iki 1943 m. skaitė paskaitas Vilniaus dailės akademijoje ir universitete, populiarino Vilniaus architektūrinį paveldą spaudoje (straipsnių apie Vilniaus architektūrą bei architektus paskelbė Vilniuje lietuvių kalba leisto dienraščio *Naujoji Lietuva* sekmadieninėje rubrikoje „Menas ir gyvenimas“). Aktyvų, ambicingą, intelektualų, smalsų, iškalbų, o svarbiausia – puikiai mokantį vokiškai dailės specialistą iškart pastebėjo okupacinės valdžios atstovai. Kiti jo kolegos buvo arba dėl lenkiškos kilmės pasmerkti pusiau legaliam būviui, arba nepakankamai gerai mokėjo vokiškai ir nepajėgė laisvai bendrauti su vokiečiais. Natūralu, kad okupacinės valdžios atstovams Vorobjovas atrodė tinkamiausias kandidatas kurti naują Lietuvos meno istoriją. Juolab kad pats Vorobjovas gana palankiai žiūrėjo į bendradarbiavimą su vokiečiais jau vien todėl, kad laikė Vokietiją savo intelektine tėvyne. Jis nuolat sekė vokiškos leidybos naujienas, užsisakinėjo iš Vokietijos dailės istorijos knygas, palaikė ryšius su Vokietijoje gyvenusiais kolegomis, pirmiausia su buvusiu disertacijos vadovu Pinderiu, ir studijų bičiuliais. Antra vertus, Vorobjovas, kaip ir nemaža dalis Lietuvos gyventojų, nacių okupaciją bent iš pradžių vertino kaip išsivadavimą iš sovietų teroro. Vorobjovo jausmai šiuo požiūriu suprantamesni prisiminus, kad 1941 m. birželį buvo suimti ir ištremti į Sibirą senukai jo tėvai.

Taip Vorobjovas tapo pirmuoju žmogumi tarp dailės istorikų ir muziejininkų, kurį prisimindavo lietuviškų ir vokiškų įstaigų darbuotojai, atvykus į Vilnių Reicho meno specialistams. Niekas nepaisė Vorobjovo rusiškos kilmės; buvo svarbu, kad jis studijavo Vokietijoje, ją pažino, buvo joje žinomas, nes prieš karą skelbė mokslo straipsnius vokiškuose dailės istorijos žurnaluose, ir puikiai kalbėjo vokiškai. Tiesa, užsakymų bendradarbiauti su vokiškomis institucijomis ir vokiška spauda nebuvo daug. Vis dėlto keletą Vorobjovo straipsnių, populiarinančių Lietuvos architektūros paveldą ir pristatančių amžininkų daile, išspausdino Kaune ir Vilniuje leisti vokiški dienraščiai *Kaener Zeitung* ir *Wilnaer Zeitung*. 1942 m. Vorobjovas sulaukė pasiūlymo iš Leipcigo parašyti apie Lietuvos meninį paveldą į *S. Hirzel Verlages* leistą žurnalą *Jomsburg. Völker und Staaten im Osten und Norden Europas*. Be abejo, jis buvo žinomas ir Ostlando sostinėje Rygoje, apie ką liudija kultūrinę propagandą vykdžiusios įstaigos *Grosse Gilden im Ostland* prezidento Walterio Zimmermanno vardu 1943 m. rugpjūtį Vorobjovui pateiktas pasiūlymas iki Kalėdų parengti gildijos almanachui straipsnį tema „Vokiečių įtaka Vilniaus barokui“. Šio užsakymo Vorobjovas, atrodo, neįvykdė, tačiau akivaizdžiai ketino. Visos šios aplinkybės leido

gerai pajusti naują politinę konjunktūrą. Ši patirtis ir treniruota specialisto akis būtent karo metais paskatino Vorobjovą susidomėti vokiečių kilmės architekto Jono Kristupo Glaubitzo (c. 1700–1767) kūryba.

Manoma, kad Glaubitzas buvo kilęs iš Silezijos, nors tiksliai jo gimimo vieta ir data nežinomos. Vilniuje Glaubitzas minimas nuo 1737 m. Atvyko čia iš Karaliaučiaus, gavęs užsakymą rekonstruoti po gaisro nusiaubtą liuteronų bažnyčią (1555 m. pastatyta vokiečių pirklių). Dar nebaigęs pirmojo užsakymo, Glaubitzas ėmėsi ir kitų Vilniaus šventovių rekonstrukcijos projektų. Jis suteikė naują barokinį pavidalą benediktinių Šv. Kotrynos bažnyčiai, jėzuitų Šv. Jono bažnyčiai, dirbo unitams (bazilijonų vienuolyno vartai), ortodoksams (Šv. Dvasios soboro ikonostasas), manoma, kad ir žydams (neišlikusios Vilniaus didžiosios sinagogos interjeras). Vilniuje architektas suprojektavo taip pat ir rūmų. Jo pastatų yra dabartinės Baltarusijos ir Latvijos teritorijose.

Pirmieji Vorobjovo užrašai apie Glaubitzo pastatus liudija pastangas nustatyti italų įtakas. Pastabose apie Šv. Kotrynos bažnyčią jis, pavyzdžiui, akcentuoja Domenico (?) Fontana poveikį šventovės architektūrai ir mini, kad Glaubitzas akivaizdžiai rėmėsi nuo 1706 m. Vilniuje plitusių Andrea Pozzo veikalų *Perspectivae pictorum atque architectorum*¹. Toliau savo užrašuose Vorobjovas pastebi, kad bazilijonų vartai – tikrai Glaubitzo darbas, pradėtas greičiausiai 1761 m. ir liudijantis Francesco Borromini įtaką, savo formomis susišaukiantis su pastarojo Romos *San Carlino* bažnyčios durų išpjova².

Vorobjovo tyrimai buvo svarbus žingsnis giliau pažįstant Glaubitzo palikimą, nes XX a. penkto dešimtmečio pradžioje žinių apie šį architektą būta labai nedaug. Menotyrininkai ginčijosi net dėl kai kurių svarbių jo darbų autorystės. Remtasi stilistinės analizės išvadomis. Vienas polemikos objektų buvo Vilniaus universiteto Šv. Jono bažnyčia. Amžininkai, visų pirma dailės istorikas Morelowskis, iš visų jėgų neigė Glaubitzo autorystę, motyvuodami, kad jėzuitai negalėję patikėti tokio svarbaus darbo nežinomam architektui (Glaubitzas atvyko į Vilnių 1737 m., bet Morelowskis nurodo 1739 m., o užsakymas rekonstruoti Šv. Jono bažnyčią datuojamas 1740 m.) ir dargi liuteronui. Vienintelė išlyga, pasak jo, būtų šios bažnyčios Šv. Barboros koplyčia, priklausiusi auksakalių cechui. Vorobjovas buvo linkęs pritarti Morelowskiui, nors kitas tuometinis autoritetas Lorentzas gynė Glaubitzo autorystę ir priskyrė jam visos Šv. Jono bažnyčios architektūrą, pateikdamas pakankamai įtikinamų argumentų, tiesa, irgi pagrįstų stilistinėmis analogijomis³. Įdomu, kad Vorobjovas persirašė tuos Morelowskio teiginius, kuriuose jis tvirtino, jog geri Vilniaus baroko kūriniai galėjo būti sukurti tik italų, prancūzų, lenkų, bet ne vokiečių architektų bei dailininkų ir kad net pačioje Vokietijoje geriausi baroko kūriniai priklauso italų ir belgų menininkams arba jų įtakai⁴. Tarp blogiausių Vilniaus baroko pavyzdžių Morelowskis regėjo Glaubitzo bazilijonų vartus, Hofferio Šv. Jurgio bažnyčią, Knakfuso Šv. Baltramiejaus bažnyčią. Tačiau vėliau Vorobjovas jau pripažįsta Glaubitzo talentą, kurį sieja su vokiškosios mokyklos pavyzdžiais. Viename populiarių tekstų, kuris, atrodo, buvo perskaitytas kaip pranešimas ar vieša paskaita, jis rašo: „Kaip ir dauguma senojo Vilniaus architektūros kūrėjų, žymus architektas vokiečių Jonas Kristupas Glaubitzas ilgą laiką liko nežinomas mūsų menotyrai. Tik dėka archyvinių tyrinėjimų, atliktų per pastaruosius penkerius – šešerius metus, pavyko ryškiau nušviesti asmenybę, gyvenimo faktus ir kūrybą šito menininko, suvaidinusio didelį vaidmenį Lietuvos

Didžiosios kunigaikštijos architektūros plėtotėje“. Remdamasis Glaubitzo pamėgtomis dekoro priemonėmis ir jų formomis, Vorobjovas daro išvadą, kad architektas neabejotinai buvo artimai pažįstamas su Austrijos, Silezijos ir Bohemijos baroko architektūra, tad arba augo tuose kraštuose, arba ten studijavo. Su kita jo išsakyta prielaida, – kad prie Vilniaus evangelikų liuteronų bažnyčios atstatymo dirbo mūrininkai ir dailidės iš Karaliaučiaus ir dėl to tikėtina, jog Glaubitzas taip pat galėjo atvykti Vilniun iš Rytprūsių, – sutinka ir šiuolaikiniai tyrinėtojai⁵.

Vorobjovo ketinimus tęsti Glaubitzo palikimo tyrimus patvirtina 1942 m. liepos 31 d. Vokeitijos Reicho raštijos rūmų (*Reichsschrifttumskammer*) darbuotojo žurnalisto Wilfriedo Gupelio laiškutis, kuriame šis dėkoja Vorobjovui už ekskursiją po Vilnių ir prašo patikslinti informaciją apie Glaubitzo darbus bei atsiųsti jo kūrinių, visų pirma Vilniaus liuteronų bažnyčios interjero, iliustracijų. Beje, tikėtina, kad šis Vorobjovo korespondentas yra tapatus žinomam žurnalistui ir kolekcininkui, 1945 m. Leipcige įsteigusiam iki šiol veikiančią meno ir istorijos spaudos fotografijų archyvą *Archiv für Kunst und Geschichte* (tinklapis <http://www.akg-images.com/>).

Gali būti, kad Gupelio apsilankymas Lietuvoje buvo susijęs su Reicho ministro okupuotoms Rytų teritorijoms Alfredo Rosenbergo 1942 m. gegužės vizitu į Kauną, atnešusiu nemažai permainų švietimo ir apskritai kultūros politikos srityje, pradedant dėmesio taikomosios dailės specialistų rengimui sustiprinimu, baigiant muziejinių vertybių inventorizacijos banga ir valstybės kultūros institucijose deponuoto žydų turto konfiskavimu Reicho naudai. Nėra jokio pagrindo ir net prasmės spėlioti, kurlink Vokietijos meno specialistų dėmesys būtų pakreipęs Lietuvos meninės kultūros raidą ir jos refleksiją, nes karas artėjo prie pabaigos.

Būtent karo pabaigos įvykiai toliau lėmė Vorobjovo karjerą ir gyvenimą. Artėjant frontui, jis su šeima buvo priverstas bėgti nuo sovietų. Kurį laiką gyveno DP stovyklose Vokietijoje, paskui išvyko į JAV. Lietuvių išėivija į kultūros projektus jo neskubėjo įtraukti, tad dėstė amerikiečių aukštesniosiose mokyklose rusų literatūrą, kurią mėgo ir išmanė. Vis dėlto ambicingam ir talentingam dailės istorikui toks gyvenimas atrodo nepakeliamas. 1954 m. Vorobjovas baigė gyvenimą savižudybe. Keli įtakingi lietuvių išėivijos asmenys – poetas Henrikas Nagys, architektas Vytautas Landsbergis – viešai kaltino lietuvių bendruomenę dėl jo mirties, tačiau tai nepadidino Vorobjovo tekstų sklaidos ir populiarumo tarp išėivijos. Sovietų Lietuvoje Vorobjovas buvo vertinamas kaip nacionaliniu genijumi laikomo XX a. pradžios simbolizmo tapytojo Mikalojaus Konstantino Čiurlionio tyrinėtojas, dailės kritikas, bet visų pirma – kaip knygos *Vilniaus menas* autorius. Mėginimų įrašyti jį į platesnį istoriografinį kontekstą, susieti su vokiečių menotyros mokykla atsirado tik pastaruju metu. Tyrimai liudytų, kad Pinderio įtaka ir vokiškosios mokyklos patirtis leido jam prieškario ir karo metais pritaikyti naujus dailės tyrimo instrumentus Lietuvos lokaliame dailės istorijos diskurse ir paskelbti keletą vertingų tekstų, pristatančių Lietuvos dailės istoriją iš nacionalinės perspektyvos. Taigi Vorobjovo dailėtyrinė veikla 1941–1944 m. vertintina ne kaip bendradarbiavimas su okupacine valdžia, lydimas pastangų germanizuoti Lietuvos dailės istoriją, bet kaip nauja šios disciplinos fazė mūsų šalyje, tęsėjų sulaukusi, deja, tik po kelių dešimtmečių.

¹ Mikalojaus Vorobjovo užrašai apie Glaubitzą, in: Lietuvos dailės muziejaus (toliau – LDM) archyvas, B-1, apr. 1, b. 32, l. 2.

² *Ibid.*, l. 3.

³ *Ibid.*, l. 4, 5, 5 apv.

⁴ *Ibid.*, l. 5 apv.

⁵ LDM archyvas, B-1, apr. 2, b. 160, l. 3, 4.